अथसिंहव्याघ्रसहिताजागदीशीपंचलक्षणीमारभ्यते

पं॰ आ॰ १ श्रीगणेशाय नमः ॥ समारब्धेति ॥ समारब्धं यदनुमानप्रामाण्यपरीक्षणं तत्कारणीभूतं यद्व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनं तन्निदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमित्यर्थः । तथा च प्रा
माण्यपरीक्षास्यानेऽपेक्षितत्वेन संगत्या व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमिति भावः । अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः । इदं च येन रूपेण येन सम्बन्धेन च सा
ध्यत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य प्रवेशमादाय । अन्यथा तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽपि विशिष्टाभावादिकमादाय दोषो बोध्यः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यके व्याप्ता
यादिहेतावव्याप्त्यभावादाह ॥ सद्धेताविति ॥ वृत्तिमद्धेतावित्यर्थः । ननु साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववानित्यर्थे साध्याभाववन्मद्वैयर्थ्यं साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वस्यैव सम्य
क्त्वात् । न चावृत्तित्वेन समं साध्यवद्भिन्नस्यान्वयाविवक्षणात्साध्याभाववतास्समं एव तादात्म्येनान्वयविवक्षणान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यं । तथा सति । साध्यवद्भिन्नात्मको
यो मत्वर्थः । संबंधी तदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वेन साध्याभावपदव्यर्थताध्रौव्यात् अतः सप्तमीसमासं समर्थयमाचष्टे ॥ साध्यवद्भिन्न इति ॥ तथा च साध्यवद्भिन्नस्यावृत्ताव
न्वयाद्यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् । साध्याभावे साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेषणं त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यकसंग्रहार्थमेवेत्याशयः साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्द्रव्यत्वादिमति धूमादेः स

समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते तन्निरित्यादिना साध्याभाववदवृ
त्तित्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशंक्याह साध्यवद्भिन्नेति । साध्यवद्भिन्ने यः ॥

त्वादव्याप्तिरसंभवो वा स्यात् । अतः साध्याभावेति ॥ न च क
पिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादेः संग्रहार्थमधिकरणभेदेनाभावभेदमादायैव लक्षणमिदं कार्यं तथा च साध्यवद्भिन्ने यो भावस्तद्वदवृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात्सा
ध्यपदं व्यर्थमिति वाच्यं प्रतियोगितासंसर्गेण साध्यीयत्वेनैव साध्याभावस्य प्रवेशः नत्वभावत्वेनापीति तद्वैयर्थ्यशंकानवकाशात् । वस्तुतस्तु स्वप्रतियोगितावच्छेद
कसंसर्गेण साध्यवद्भिन्ने वर्तते यः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यीयोऽभावस्तद्वदवृत्तित्वमर्थः । तथा च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यीयत्वार्थकस्स साध्यपदस्या
नुक्तौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिसंसर्गेण वन्ह्यादिमतोऽन्यस्मिन्पर्वतादौ वर्तते यः समवायसंबंधावच्छिन्नवन्ह्यभावस्तद्वति धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिः
स्यादत उपात्तमिति नव्याः केचित्तु व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वादिरूपविरुद्धधर्मो भासमानं संयोगाद्यभावे [illegible] गुणाधिकरणभेदेन भेदो न तु गगनाद्यभावस्यापि सा १

तथा च साध्यवद्भिन्नगगनाद्यभाववति धूमादेः सत्वादव्याप्तिरतः साध्यपदमित्याहुः। तन्मते गुणे गगनाद्यभावे गुणत्वादिसामानाधिकरण्यं न तु द्रव्ये गगनाद्यभावे तथात्व मित्यादिप्रतीत्या गुणत्वसामानाधिकरण्यतदभावयोर्विरुद्धधर्मयोः संभवादिति दिक्। न च घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववान् गगनत्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त्तमानस्य गगनादिसंयोगात्मकस्य साध्याभावस्याधिकरणे गगनत्वहेतोः सत्वादिति वाच्यम्। अभावाभावस्यातिरिक्तत्वमते एवं तल्लक्षणकरणादिति भावः। भिन्नत्वइति। द्रव्यनिष्ठसंयोगाभाववतो भिन्नत्वेत्यर्थः मानाभावादिति। तथा चात्राव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरिति भावः॥ हेतोरिति। न च साध्यवत्प्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वादसंभव एव वक्तुमुचितो नाव्याप्तिरिति वाच्यं। वन्हिमान् गगनादित्यत्र गगनादिहेतौ लक्षणसंभवात्। तस्याप्तिसद्धेतु तथा स्वयं वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। साध्यपदस्य क्लिष्टकल्पनेन तद्व्यक्तिपरतया न तद्व्यक्त्यवच्छिन्नान्योन्याभावासामानाधिकरण्यरूपपर्यवसितार्थस्य द्रव्यंग

साध्याभाववत्तद्वृत्तित्वमि त्यर्थः। कर्मादौ संयोगाद्यभाववत्स्य भिन्नत्वे मानाभावादाह साध्यवदिति हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह सकलेति साकल्यं साध्याभाववति साध्येच वा ध्वंसाध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः नवा नानाव्यक्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः। पृथिवीत्वादित्यादावेवलक्षणसंभवाद्गन्धव

तीपृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः कथनमित्यपि वदंति ननु सकलस्य साध्यप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणाप्रसिध्या व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं यदि साध्याभावस्य विशेषणं साकल्यं तदा वन्हिमान्धूमादित्यादिसद्धेतावव्याप्तिः तत्राक्षिप्ततद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य तत्तत्सपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य वा साध्यप्रतियोगिकाभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेरत आह साकल्यं साध्याभाववतीति तथा च साकल्यं न साध्याभावविशेषणमतो नाप्रसिद्धिरिति भावः। नन्वेवमपि साध्याभाववन्निखिलान्तर्गते महानसादौ वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वं धूमादौ नास्तीत्यव्याप्तितादवस्थ्यमत आह। साध्ये चेति। तथा च सपक्षो महानसादिः न सकलसाध्यस्याभाववानित्यदोषः। प्रांचस्तु व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं साध्याभाववतीयावत्त्वविशेषणे दत्ते एव साध्ये यावत्त्वमव्याप्तिवारकतया सार्थकं

पं.जा. भवतीत्यतः साध्याभाववत्स्यैव साकल्यं साध्ये न तु साकल्यमित्यादिनेत्यवतारयन्ति नन्विदं साध्याभाववन्निसाकल्यानुक्तावप्यतिव्याप्तिवारकतयैव साध्ये
२ साकल्यविशेषणस्याप्यमतः सार्थक्यसंभवात्। अन्यथा गगनावृत्तिधर्मवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पटत्वादिलक्षणतत्तत्साध्याभाववद्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियो-
गिनि द्रव्यत्वादावतिप्रसंगादिति चेत् नन्तु साध्यवत्यपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य सकलसाध्यप्रतियोगिताकाभावस्य सत्त्वादसंभवः किंच सकलप-
देनरसाध्यनाम्नासकलसाध्यप्रतियोगिताकाभाववतोऽनुपस्थापनात्तेन समं सकलपदस्य कर्मधारयोऽप्यनुपपन्न इत्यत आह साध्याभावो वेति। तथा च साध्या-
भाववत्स्यैव साकल्यं स्वयं न तु साध्येऽपीति भावः साध्याभाववन्निसाकल्यप्रयोजनमाह नेनेति। विपक्षैकदेशः कश्चिद्विपक्षः साध्यनिष्ठसाकल्यस्य साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नाभावस्य च विवक्षायाः फलमाह नवेति। एकव्यक्तिसाध्यके सकलसाध्याभावव्याप्तिरग्रे स्यात्स्यादित्याशयेन नानेत्युक्तम्। अव्याप्यवृत्तीति। कपिसं-

अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसत्त्वेतावव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्तेर्वारणाय भावद्वयप्रतियोगिवैयधिकरण्यं
बोध्यं हेत्वभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः तत्प्रतियोगित्वं च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यं तेन द्रव्यत्वादौ सा-
ध्यविशिष्टसत्तादौ नाव्याप्तिः॥ योग्येत्यत्वादित्यादावित्यर्थः यद्यप्यग्रे हेत्वभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्यैव निवेशः करणीय इत्यव्याप्य-
वृत्तिहेतावप्यव्याप्तिः संभवति। तथापि यथाश्रुतमूलस्य न तत्राव्याप्तिरित्यावेदयितुं व्याप्यवृत्तिहेतूक्तिः। व्यभिचारिणीति। एतद्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यादावि-
त्यर्थः। अभावद्वय इति। साध्याभावे हेत्वभावे चेत्यर्थः। अत्र च साध्याभावप्रतियोगिवैयधिकरण्यं साध्यताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वं
तेन धूमाद्यभाववतोऽप्ययःपिंडादेः कालादिसंबंधेन धूमादिमत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
ग्यनधिकरणत्वघटितं वाच्यं तेनायमात्मा ज्ञानादित्यादौ साध्याभाववतो घटादेर्विषयतया हेत्वभावप्रतियोगिमत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः हेत्वभावोऽपीति। अपिना साध्या-
भावसमुच्चयस्तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः। यद्यपि साध्याभावोऽपीत्येतावन्मात्रोक्तौ उक्तसमुच्चितं अपिशब्दादेव हेत्वभावस्य लाभसंभवात्। तथा

तोनाव्याप्तिरिति भावः ननु घटादिस्वरूपं यत्किंचिदनधिकरणं साध्यीभूतधूमाद्यनधिकरणं तद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं वन्ह्यादेरप्यतो धूमवान्वन्हेरित्यादावति-
व्याप्तिः । यद्य यत्तदनधिकरणसाध्यानधिकरणं तत्तद्वृत्तित्वानधिकरणत्वोक्तौ तु महागौरवमत आह । साध्यनिष्ठेति । साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं संबंधेनोरप्यतोऽन्यतः
सामानाधिकरण्याभाव उक्तः न च साध्यनिष्ठस्य सामानाधिकरण्याभावस्य प्रतियोगित्वं सामानाधिकरण्यमेव न तु वन्ह्यादावित्यसंबद्धेनावति व्याप्तिः साध्यनिष्ठाभावप्र-
तियोगिवृत्तित्वनिरूपकाधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् वस्तुतः असमानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यसंबंधेनाभाववृत्तिपरमार्थः । न चैवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादि-
त्यादावव्याप्तिः सामानाधिकरण्याभावस्याप्यवृत्तित्वेन साध्यनिष्ठत्वात् एतदस्वरसेनैव वाकल्पान्तरानुसरणादित्यपरे नन्वेवमपि वन्हिमान्धूमादित्यादिरविष-
मव्याप्ते हेतावव्याप्तिः महानसीयवन्हिनिष्ठस्य पर्वतवृत्तित्वाद्यभावस्य प्रतियोगिभूतं यदाधेयत्वं तन्निरूपके पर्वतादौ धूमादेर्वर्तमानत्वात्साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्र-

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षे तेन सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ न दो-

तियोग्याधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ च महागौरवमत आह । साध्यनिष्ठाधेयत्वेति । अत्राधेयत्वं साध्यताघटकसंबंधेन ग्राह्यं तेन रूपवान्महा ॥ ५ ॥
कालत्वादित्यादौ संबंधसामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपके गगनादौ हेतोरवृत्तित्वेऽपि नातिव्याप्तिः सद्वृत्तौ साध्यवद्भिन्नवृत्तौ ननु साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-
करणवृत्तित्वमवश्यं हेतुताघटकसम्बन्धेन वाच्यमन्यथा वन्हिनिष्ठाधेयत्वानिरूपके स्वावयवे समवायादिना धूमादेः सत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः तथा च सत्तावान्द्रव्यत्वादिमा-
दित्यादावव्याप्तिः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जात्यादौ समवायेन संयोगेन वावृत्त्यप्रसिद्धेः किंच द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकगुण-
दिवृत्तित्वस्य विशिष्टसत्तायां सत्त्वादित्यत आह साध्यनिष्ठेति । धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जलादौ वन्ह्याद्यधिकरणत्वाभावसत्त्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो व्यापकेति
व्यापकत्वं तु प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितमेव ग्राह्यं तेन संयोगेन वन्ह्यधिकरणत्वस्याव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य तत्प्रायः पिंडवृत्तित्वेऽपि नातिव्याप्तिः वन्ह्यधिकरणत्व-
गगनोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिस्तु सामान्यपदं तथा च हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाधिक-

सि॰ जा॰ रणत्वसामान्याभावत्वेनसाध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वंतद्धर्मवत्त्वमर्थः तेनवह्निनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणजलादौकालिकसंबंधेनधूमाधिक
५ रणतायाःसत्वेपिनाव्याप्तिः।नचावन्ह्यधिकरणत्वाभावस्यापिप्रमेयत्वादिनाधूमनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वेप्यतिव्याप्तिः नचहेतुतावच्छेदकसंबंधे
नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेनतादृशाधिकरणताव्यापकत्वमित्यस्यैवसमन्यत्वे धिकरणत्वाभावपर्यंतानुप्रवेशोव्यर्थइतिवाच्यम्।वृत्त्यनियामकसंबंधेनहेतुतायाः
मव्याप्तिप्रसंगात् तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः अस्माकंतुतादृशसंबंधेनयद्धेतुसंबंधित्वंतस्यस्वरूपसंबंधा वच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादायल
क्षणसंभवात् किंचाधिकरणत्वाप्रवेशेवन्ह्यादेःसाध्यत्वेसंयोगादिसंबंधेनरूपादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तिः संयोगेनरूपाद्यभावस्यकेवलान्वयितयावन्हिनिष्ठा
धेयत्वनिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादितिभावः।साध्यवद्भिन्नेति।अत्रापिसाध्यवद्भिन्नत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमितिनिष्कर्षो

साध्यवैयधिकरण्यंसाध्यवद्भिन्नाधिकरणत्वं।चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतयातदपहायपद्यमेकोन्याअनूद्यदूषय।

नितद्भयमपीति।साध्येत्यादेःसाध्यंयदधिकरणानधिकरणंतत्वाभावःसाध्यस्ययदनधिकरणंतद्वृत्तित्वाभावश्चार्थः॥बोध्यः।तेनसत्तावा
न्द्रव्यत्वादित्यादौनाव्याप्तिः॥ननुप्रागुक्तस्यार्थस्यशब्दान्तरेणाभिधानमनुवादःसचात्रासंभवीसाध्यंयदधिकरणानधिकरणंतत्वानधिकरणत्वस्यसाध्यवद्भि
न्नवृत्तित्वानधिकरणत्वस्यचप्रागुक्तस्यसाध्यानधिकरणानधिकरणत्वशब्देनाबोधनादतआह।चरमेति।तत्त्वाधिकरणत्वाभावेतत्त्वाभावस्याप्रवेशाद्वैयर्थ्यमसं
भवीत्यतउक्तं।अनतिप्रयोजनकतयेति।तथाचप्रकृतलक्षणवाक्यस्यसाध्यंयदधिकरणानधिकरणंतत्वाभावेसाध्यस्ययदनधिकरणंतद्वृत्तित्वाभावएवचतात्प
र्यात् प्रागभिप्रेतार्थस्यशब्दान्तरेणाभिधानमेवानुवादःसचात्रसंभवत्येवेतिभावः साध्यमित्यादि साध्यानधिकरणेत्यादौमध्यवर्त्तिनोत्यांशेनचरमाधिक राम
रणत्वांशेनसहान्वयादेवतत्प्राभद्रस्याशयः।केवलान्वयिनीति।अव्याप्तिरितिपरेणान्वयः अव्याप्तेर्हेतुमाह।साध्यनिष्ठेति।नानाव्यक्तिसाध्यकेचेतिमूलोक्तंधूम ५
हेतुमभिप्रेत्योक्तंनशब्दवान्गगनत्वादित्यादौनानाव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिविरहेपिनक्षतिःन्यूनतांपरिहरति।क्वचिदिति।विशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादावतिव्याप्ति

पितत्प्रतियोगित्वं चेत्यग्रे तत्तत्पदेनानिर्दिष्टहेत्वाभावपूगमशीसंभवाद्धेत्वाभावप्रतियोगित्वं चेत्यभिधाने च ग्रंथगौरवं स्यादितीत्थमभिधानम् प्रतियोगिताव
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीति प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेनावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यलाभाय तेन ह्रदादौ कालिकादिसंबंधेन धूमत्वाद्यवच्छिन्न
स्य काष्ठादेः संयोगसंबंधेन सत्त्वेपि नाव्याप्तिः तत्प्रतियोगित्वं हेत्वभावप्रतियोगित्वं हेतुतावच्छेदकरूपेणेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यपि बोध्यम् तेनात्मभिन्नं
द्रव्यत्वादित्यादौ साध्याभाववत्यात्मनि वर्त्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य कालिकादिसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभाव
स्य प्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्वस्य नातिव्याप्तिः नच हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्योक्त्यैवातिव्याप्तिवारणसंभवात् हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगि
५ त्वविवक्षा व्यर्थेति वाच्यं तथासति निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वह्नित्वादित्यादौ निर्वह्नित्वभेदमादायैव लक्षणसंभवे निर्धूमत्वव्याप्येत्याद्युत्तरग्रंथे वक्ष्यमाणाव्याप्तेस्त

नवाविशिष्टसत्तात्वादिना नानारूपाभावप्रतियोगिनि सत्तादावतिप्रसंगः यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा तत्र निर्धूमत्वादिव्याप्यतत्त्वेन सा
ध्ये निर्वह्नित्वादौ चाव्याप्तिः तत्र हेत्वभावस्य वह्न्यादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वात् तत आह साध्यवदिति अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तु सत्तिबललभ्यं नहि भवति नीलो घटो घटान्य इति ॥ नकतापत्तेरिति ध्येयं हेत्वभावेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति
योगिवैयधिकरण्यविवक्षायाः फलमाह। तेन द्रव्यत्वादाविति। अन्यथा साध्याभाववति गुणादौ विशिष्टसत्ताभावस्य सत्तारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद
व्याप्तिरेव स्यादिति भावः अत्र द्रव्यत्वस्य साध्यतायां सकलसाध्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेरुक्तविवक्षयाप्यप्रतीकारात् आदिपदं तेन गुणवत्त्वादिसाध्यस्योपसंग्रहः द्रव्येत
रासमवेतमात्रं वा प्रकृते द्रव्यत्वमिति ध्येयं॥ हेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वभावप्रतियोगित्वविवक्षायाः फलमाह। नवेति। सत्त्वादाविति द्रव्यत्वादौ साध्ये द्रव्यत्ववर्त्त
ते। यत्रैकव्यक्तिकमिति। तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्र सकलसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः नन्वितोप्यस्वरसात् साध्यसामान्याभावस्यैव निवेशितत्वा
त्साध्यसाकल्यं न देयमेव तत आह। विपक्षो वेति। एकव्यक्तिकमित्यत्र षज्यंता। तथा च यत्रैकव्यक्तिरेव साध्याभाववती तत्र गगनावृत्तिधर्मवान् गगनान्यत्वादि

सादावव्याप्तिः साध्याभाववतः साकल्याप्रसिद्धेरित्यर्थः । ननु साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदाद्यत्रैक एव विपक्षस्तत्रत्यलक्षणे साध्याभाववति साकल्यविशेषणं न देय
मशेषत्वरूपं वा साकल्यं निवेश्यमतो दोषान्तरमाह । निर्धूमत्वव्याप्य इति । निर्धूमत्वस्य साध्यत्वे यत्रैकव्यक्तिकमित्यनेनैव गतार्थता स्यादतो व्याप्यपर्यन्तं निर्धूम
त्वव्याप्यस्यापि स्नेहादेः स्नेहत्वादिना साध्यत्वे वन्ह्यभावस्य व्यभिचारित्वादसंग्रहीन दोषायेत्यतऽक्रमम् । तत्वेन साध्य इति । निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन साध्य इत्यर्थः । प्र
त्येकमिति । तथा चेह त्वभावस्य महानसीयवन्हेः साध्याभाववत्सकलान्तर्गतपर्वतावृत्तित्वाद्व्याप्तिरिति भावः अत्र निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्न
साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं निरुक्तवैयधिकरण्यावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ तु नैष दोष इति ध्येयं । ननु साध्यवत्प्रतियोगिकान्य
नरस्य धूमादिमति सत्वाद्व्याप्तिरत आह । अन्येति । तथा च साध्यवत्पदेन निरुद्धलक्षणोपस्थापितस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
कस्यान्यपदार्थैकदेशेऽन्यत्वे तादात्म्येनान्वयात्साध्यवति च विशिष्टसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदासत्त्वान्नाव्याप्तिः गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वोपगमाच्च
अं पृथिवीत्वादित्यादौ द्रव्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति भावः । यद्धर्मविशिष्टबोधकपदसमभिव्याहृतेनान्यादिपदेनोपस्थापितेऽन्यत्वा
दौ तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रकारेणैव तादात्म्येनान्वयो न तु तद्धर्माश्रयप्रतियोगिताकत्वेनेत्यत्र व्युत्पत्तौ प्रमाणमाह । नहीति । तथा च तादृशव्युत्पत्त्यस्वीका
रे नीलघटे घटप्रतियोगिकभेदसत्त्वान्नीलो घटो घटान्य इत्यपि व्यवहारः स्यादिति भावः अत्र च द्रव्यं घटान्यदित्यादिप्रयोगात् यन्निष्ठप्रतियोगिताकत्वेनान्यादिपदेन भे
दो बोध्यते तद्वृत्तिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वात् तत एव घटो घटान्य इत्यस्य वारणसंभवात् नीलघटत्वस्यानुयोगितावच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनमिति मतं अनीलो
घटो घटान्य इत्येव सम्यक् पाठः तथैव प्रकृतोपयोगित्वसंगतेः घटादन्य इति पाठस्तु साध्यवदन्ये त्यत्र पंचमीसमासे तु सविभक्तिकस्मारितप्रतियोगित्वप्रकृत्यर्थतावच्छे
दकावच्छिन्नत्वस्य संसर्गमर्यादया भानमाहत्य कथंचित्संगमनीयः घटः पटो नेत्यादौ तु पटपदं मुख्यार्थपरमेव ननु प्रकृते तद्वपटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटनिपा
तातिरिक्तस्थले एव नामार्थयोरभेदातिरिक्तान्वयाव्युत्पन्नतया नञोपस्थापितभेदे पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणैव पटस्यान्वयसंभवात् । पटत्वावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वं तु पटत्वमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं चेति [illegible] संसर्गः ननु यत्तु गत्या पटत्वावच्छिन्नं यत्प्रतियोगित्वं तन्मात्रं पटो

नेत्यत्र घटत्वावच्छिन्नत्वस्याप्यनुभवसिद्धत्वात् अन्यथा प्रतियोगिताव्यक्तिभिरेव तत्तद्विशिष्टबुद्ध्युपपत्तौ घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमेव न स्यात् मानाभावात् अत
एव केवलान्वयिग्रन्थे वन्हिर्नास्तीत्यत्र वन्हित्वं तदवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं च संसर्गमर्यादया भासत इति स्वयमप्युक्तं एवमेव च प्रमेयं नास्ति कंबुग्रीवादिमान्नास्ती
त्यादिशाब्दबोधानां संसर्गकोटावेव प्रतियोगितायाः प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वं संसर्गप्रकारसाधारणविशेष्यविशेषणभावस्यैव भ्रमत्वघटक
त्वात् अन्यथा स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यालीकतया तत्संबंधेन प्रमेयस्याभावे धर्मिण्यन्वयासंभवेन भ्रमत्वानुपपत्तेः सद्रूप
योगेणाप्यसतः संसर्गमर्यादयाभानस्यानंगीकारात् क्लृप्तेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबंधेन चाभावे प्रमेयस्य सत्त्वेन तादृशसम्बन्धेन भ्रमत्वस्य वक्तुमश
5 क्यत्वात् घटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबंधेन प्रमेयत्वादिविशिष्टस्यान्वये निराकांक्षत्वाच्च। अन्यथा घटवत्यपि घटो नास्ती
त्यादेः प्रमाणत्वापत्तेः तत्र घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटविशिष्टस्य घटविशेषाभावस्य तत्र सत्त्वात् एतेन सत्तासमवायिन्यपि गुणादौ विशिष्ट
सत्तात्वावच्छिन्नस्य समवायेनासत्त्ववत् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबंधेन घटत्वावच्छिन्नवत्यपि घटाद्यभावस्य तादृशसंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्नवत्त्वम
तः प्रमेयं नास्तीत्यादौ घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्नस्यैवाभावांशे भ्रमत्वमित्यपि प्रत्युक्तं घटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकतया तदव
च्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन प्रमेयत्वविशिष्टस्यान्वये निराकांक्षतया तथाशाब्दस्यासंभवादिति ध्येयम्। नीलो घटो नास्तीत्यादौ तु नीलघटत्वस्यान्वयितानव
च्छेदकत्वेन तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव संसर्गो न तु नीलत्वघटत्वादिप्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगित्वं नीलपटस्य पीतघटस्य चाधिकरणतादृश
प्रयोगापलापापत्तेः नीलोपलक्षितस्य घटत्वमात्रस्यान्वयितावच्छेदकत्वे तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव तथा संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ तु तृतीयाविभक्तेर्नावच्छि
न्नत्वमर्थः संसर्गीभूतप्रतियोगितायां तदन्वयासंभवात् किंत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं प्रतियोगित्वमात्रं वावच्छिन्नत्वसंसर्गेण संयोगादेः तत्रान्वयादेव विशिष्ट
लाभसंभवात् नचैवं संयोगेन घटाभावस्यैव समवायेन घटविशिष्टद्रव्यत्वाभाववत्तया समवायेन कपाले घटो नास्तीति व्यवहारापत्तिः तृतीयांतसमभिव्याहार
स्थले तदुपस्थाप्यप्रतियोगित्वस्यैव संसर्गतयाभ्युपगन्तव्यत्वात् समवायावच्छिन्नघटप्रतियोगिताकाभावस्य च कपाले विरहात् अस्तु वा घटत्वावच्छिन्नस्यैव सं

पं॰जा॰ ५

म

योगसंबंधावच्छिन्नत्वस्यापि प्रतियोगित्वांशे संसर्गमर्यादयैव भानं तृतीयांतसमभिव्याहारस्य नियामकत्वाच्च नातिप्रसंगः घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ तु ल
क्षणस्याधिकरणपदमेव घटाधिकरणार्थकं घटपदं तात्पर्यग्राहकं अन्यथा नाधिकरणपदेनाधिकरणसामान्यभिन्नत्वोक्तौ भूतले तस्य बाधः स्यात् न च घटान्वित
स्यैवाधिकरणभेदस्तत्र नञा बोधनीयः समासांतर्गतेन नञा तु तत्पदार्थमात्रान्वयित्वव्युत्पत्तेः अन्यथा नीलो पटो पटइत्यादौ नीले घटान्यस्य घटत्वं नीलाभेदः पटइ
त्यादौ च नीलप्रमेयान्यस्य पटत्वं प्रतीयेत वस्तुतः ससंबंधिकपदस्थले व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् प्रतियोगितानवच्छेदकं घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ घटादन्वितस्यैवा
धिकरणादेर्भेदो भासते अन्यत्रापि परन्तु तत्रूपतापगमेपि घटस्यानाधिकरणं प्रतियोगितायानावच्छेदकमित्यादिरीत्या त्रिपदतत्पुरुषेण विशिष्टलाभसंभवादिति तु
परमार्थः पीतः शंखो नास्तीत्यादौ शाब्दबोधस्तु न शंखत्वावच्छिन्नतया प्रतियोगित्वमवगाहते तन्मात्रस्यान्वयितानवच्छेदकत्वात् शंखवत्तया निश्चिते धर्मिण्यपि ता

नापीति। साध्यसमानाधिकरणं यस्य यदधिकरणानधिकरणं साध्यं तत्त्वं। साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम्। साध्यनिष्ठाधेयत्वा
निरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत्। तदनधिकरणत्वमित्यर्थः। साध्यवह्निमत्स्य साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात् तद्वृत्तौ नातिप्रसंगः॥ ६ ॥

दृश्यः प्रयोगात् परं तु पीतशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन संसर्गमर्यादया प्रतियोगित्वमवगाहते नञादिपदानां पदार्थविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वोपस्थाप्याभावध
र्मिकान्वयबोधजनकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगितासंसर्गकान्वयबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः इयांस्तु विशेषः यद्घटो नास्तीत्यादिशाब्दे सांसर्गिकी प्रतियो
गित्वावगाहिता प्रसिद्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन निरूपिता पीतः शंखो नास्तीत्यादौ तु पीतशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनाप्रसिद्धेनैवेत्यादिकं बहुतरमूह
नीयं। इति जागदीशी पंचलक्षणी संपूर्णा॥ श्रीगणाधीशाय नमः॥ साध्यसामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वार्थकत्वे साध्यवैयधिकरण्येत्यादीतरल राम
क्षणेन पौनरुक्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे साध्यसमानाधिकरणं यस्येति तत्त्वमिति परेणान्वयः वह्निमात्रस्यैव व्यधिकरणतत्तद्धूमसमानाधिकरणत्वात् वह्निमान्धूमादित्यादा ५
वव्याप्तेराह। यदधिकरणेति। यदधिकरणमनधिकरणं यस्येति व्युत्पत्त्या यस्याधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्त्वमित्यर्थः न तद्धूमाधिकरणं तु न वह्निसामान्यानधिकरणम

रित्यर्थः। विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैव तदवच्छिन्नाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वादितिभावः। यत्किंचिदिति साध्यवत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नवृत्त्यर्थः। नानाधि
करणसाध्यके इति। यत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं नाना तत्रेत्यर्थः। तेन कस्यांश्चिदपि वह्निव्यक्तेर्नानाधिकरणवृत्तित्वविरहेऽपि वह्निसाध्यकधूमा
दासंग्रहः। सर्वत्र केवलान्वयिनि तद्भिन्ने च सार्वभौममतमुत्थापयति। केचित्त्विति। हेत्वधिकरणवृत्तिसमस्तप्रत्यर्थावच्छेद्यत्वं न च साध्यवद्वृत्तित्वाभावेऽन्वितं। तेनैवे
ति। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैवेत्यर्थः तस्य च साध्यवद्वृत्तित्वेन सहान्वयः। साध्यवत्त्वमपि येन संबंधेन येन रूपेण साध्यता तत्संबंधेन तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं बोध्य
म्। तेन समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे विशिष्टसत्त्वसाध्यके सत्त्वादौ नातिव्याप्तिः। तदधिकरणभिन्नत्वमिति। तद्वृत्तिताभाववत्त्वोक्तौ ध्वंससत्त्वादिसाध्यादावतिव्या
प्तिः। गुणाद्यवच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभावस्यैव द्रव्यावच्छेदेन सत्तायामभावसत्त्वादतो भिन्नत्वपर्यन्तानुसरणं भेदस्तु नाव्याप्यवृत्तिः। तदव्याप्यवृत्तित्वे तु नादरशरति

तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनिष्ठाधेयत्वानिरूपका
धिकरणत्वं साधनाधिकरणमनन्तरस्याव्याप्तिः। क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसंगश्चाद्ये। द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये यदि साध्यवत्ता
वच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो विवक्षितस्तदा केवलान्वयिनि यदि च यत्किंचित्साध्यवद्व्यक्तिभेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्राव्या
प्तिः। केचित्तु साध्यसामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन। हेत्वधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्तदधिकरणभिन्नत्व

त्वाभाववती या यतीव्यक्तिस्तद्भेदकूटवत्त्वं वक्तव्यमितिभावः॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणइत्यस्य फलमाह। स्वावयवे संयोगेनेति। "समवायेन धू
अवृत्तावपि नक्षतिरित्यन्वयः। तथा च तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वाप्रवेशे स्वावयवावच्छेदेन धूमस्य वह्निमत्संयुक्तत्वाभाववत्त्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादाव
व्याप्तिः स्यादतस्तु न संभवः इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकेवलान्वयिनि लक्षणसंभवादिति भावः। अत्र चोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वे रूपवद्वृत्तित्वं नेत्यादिप्र
तीत्या घटाद्यवच्छेदेन पृथिवीत्वादौ रूपवद्वृत्तित्वाभावाभ्युपगमे हेत्वधिकरणनिष्ठमवच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नं ग्राह्यं तेन रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः। न

सिं·ना· त्रघटनिष्ठावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालेनावच्छेदादिति ध्येयं। तेनैवेत्यस्य फलमाह। वन्हिमति च समवायेनेति। हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्भिन्नत्वात्तत्रोस
६ म्बंधसामान्येन हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यवद्भिन्नत्वसामान्याभावो न निवेश्यः साधनाधिकरणावच्छेदेन तादृशाभावस्याप्रसिद्धेः। किंतु यत्किंचित्संबंधेन साध्य
वद्भिन्नत्वाभावः प्रवेशनीयः तथा च हेत्वधिकरणपर्वताद्यवच्छेदेन धूमादौ वन्हिमत्समवेतत्वाद्यभावसत्वादसंभव एव स्यात् यदि तेनैव संबंधेन साध्यवद्भिन्नत्व
प्रवेशो न स्यादिति भावः। ननु हेत्वधिकरणावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य साध्यवद्भिन्नत्वाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या लक्षणमिदं संभवितदधिकरणस्यैव तन्निष्ठधर्मा
वच्छेदकतया गगनजलत्वादौ वन्हिमत्पर्वतसंयुक्तत्वाभावस्य धूमवत्पर्वतानवच्छेद्यत्वादत आह। तादृशाभावश्चेति। हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्भिन्नत्वाभा
वश्चेत्यर्थः। संबंधान्तरेण हेतुतावच्छेदकसंबंधान्यसम्बन्धेन तथा च हेतुमत्पर्वतावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य वन्हिमत् संयुक्तत्वाद्यभावस्याधिकरणत्वं पर्वतीय
रूपादावेव प्रसिद्धमिति भावः। यद्यपि रूपादौ वन्हिमत्संयुक्तत्वाद्यभावस्याव्याप्यवृत्तित्वात् तत्र पर्वतादिकं नावच्छेदकं भावाभावयोरेकत्रस्यैवावच्छेद

स्वावयवे संयोगेन वन्हिमति च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः। तादृशाभावस्य सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्त्तमाने सुलभः॥

स्वीकारादित्यप्रसिद्धिर्नादरणीयं न च मतान्मतादिसंयुक्ते कालिकादिसम्बंधेन पर्वतादिनिष्ठघटादौ वन्हिमत्संयुक्तत्वाभावस्य पर्वताद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या
न दोषः इति वाच्यम्। इत्थमपि एतद्रूपवानेतद्रूपादित्यादावेतद्रूपाधिकरणावच्छेदेन एतद्रूपवत्समवेतत्वाभावस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् तथापि पर्वतावच्छेदे
न तदीयरूपेन वन्हिमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्याव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्वीकारादित्यमभिधानं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्भिन्नत्वाभावविशिष्टस्य य
स्याधिकरणं तदन्यत्वे वा पर्यवसितार्थे तथा चाव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वासत्वेपि साध्यवद्भिन्नत्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं तद्भिन्नत्वमादायैव लक्षणसंगतिः न च राम
वस्तुगत्या साध्यवद्भिन्नत्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं तदन्यत्वोक्तौ वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वावयवावच्छेदेन वन्हिमत्संयुक्तत्वाभाववतो ६
धूमस्याधिकरणतायाः साधनवत्पर्वतादौ सत्वात् साध्यवद्भिन्नत्वाभावविशिष्टयद्भिन्नत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं हेतुमतस्तदन्यत्वोक्तौ तु वन्हिमान् धूमादित्यादिरं

वाच्यं हेतुमत्त्वादित्यादौ सर्वत्रैवासंभवः साध्यवत्संयुक्तत्वादिविशिष्टतत्तद्रूपादिव्यक्तित्वस्य गुरुतया प्रमेयत्वरूपत्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया इव तदवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः केवलस्यातिप्रसंग एव विशिष्टधर्मस्याधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वकल्पनादिति वाच्यं सार्वभौमानां मतेन प्रतियोगिताया इवाधिकरणताया अपि गुरुधर्मावच्छिन्नत्वोपगमात् अन्यथा समवेतत्वादिकमपेक्ष्य सत्तावद्भेदवत्त्वस्य गुरुतया साध्यवद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात् ननु साध्यासामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वमतो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ व्यभिचारिण्यतिप्रसंग इत्यत आह। व्यभिचारिणि त्विति। नदृशीति हेतुना घटकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः। तादृशाभाववत्त्वं साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्त्वं अत्रैवानुभवं प्रमाणयति सत्तायामित्यादि एवं सत्तायामपि द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यविरहे विशिष्टसत्त्वद्वृत्ति। विशिष्टसत्त्वशब्दप्रतिपाद्यहेतावित्यर्थः यथाश्रुते गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताव्यक्तावव्याप्त्याशंकाया उत्तरग्रन्थेन तद्दनि

व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तितादृशाभाववत्त्वं। सत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यत्र भवान्। नन्वेवं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टत्वेऽव्याप्तिः। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात्॥ शुद्धसंगत्यापत्तेः। अतिरिक्तत्वादिति। विशेष्यविशेषणाभ्यां भिन्नत्वादित्यर्थः तथा च गुणादिकं न हेत्वधिकरणमतो नाव्याप्तिः उभयत्वमपि एकविशिष्टापरत्वमेव तच्चातिरिक्तमेव नातः स्पर्शवान् मूर्तत्वमूर्तत्वोभयस्मादित्यादावव्याप्तिरिति भावः यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्युक्तावपि विशिष्टसत्तादिहेतौ नाव्याप्तिः नच धूमाधिकरणमहानसाद्यवच्छेदेन पर्वतीयादिधूमे वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्य चालनीन्यायेन सत्त्वादव्याप्तिः महानसादेरपि कालिकादिसम्बन्धेन पर्वतीयधूमाधिकरणत्वात् तत्र साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वादिति वाच्यं स्वावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन साध्यवद्वृत्तित्वाभाववद्वृत्तिधर्मवत्त्वमित्यस्यैव फलितार्थस्य तद्रूपवत्त्वधर्ममादायैव लक्षणसंभवेन धूमत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वेपि तत्स्वभावात् तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् तत एवाव्याप्तिवारणसंभवे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वप्रवेशो गौरवमसंभवो वा विशिष्टनिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः एवं धूमत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वे तद्रूपेण कथायां हेतोरुपन्यासो न स्यादित्याशयः ननु विशिष्टसत्त्वस्यातिरिक्तत्वे मानाभावः न च गुणो विशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्य

सिं॰ जा॰ भावएवमानं। गुणस्यविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वविरहादेवतादृशप्रतीत्यसंभवात् नचविशिष्टनिरूपितमधिकरणत्वंयद्यतिरिक्तंतदाविशिष्टमेवानि

७ रिक्तमस्तुविशिष्टाधिकरणतायाः क्लृप्ताधिकरणतास्वरूपत्वाभ्युपगमात् किंचविशिष्टस्यातिरिक्तत्वेद्रव्यंविशिष्टसत्तावदितिनिर्णयदशायामपिद्रव्यंनसत्ता
वदितिप्रत्ययप्रसंगःसत्ताभाववुद्धिंप्रतिसत्तानिश्चयस्यैवविरोधितयातदसत्वात्। स्वातंत्र्येणविरोधितांतरकल्पनेगौरवात् एवंविशेषणविशेष्योभयग्राहकसाम
ग्रीविरहेपिविशिष्टग्रहप्रसंगः तदुभयग्राहकसामान्याविशिष्टस्यग्रहेहेतुत्वकल्पनेपिगौरवांतरंस्फुटमेवेत्यतआह। अनतिरिक्तत्वेत्विति। गुरवस्तुविशिष्टस्या
तिरिक्तत्वादितियंग्रथस्यविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्यातिरिक्तत्वादित्यर्थः। तथाचहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनतादृशरूपित्वाभाववत्वम
पिनिवेश्यमतेनाव्याप्तिरित्याशयः नन्वविशिष्टाधिकरणत्वंयदिनातिरिक्तंविशिष्टसत्तावानितिप्रतीतेः प्रत्येकनिरूपिताधिकरणताद्वयावगाहितयैवोपपत्तेः

अनतिरिक्तत्वेतुविशेषणविशेष्यसंबंधस्यैवपरंपरयाव्याप्तत्वात्। केवलान्वयिनिचाव्याप्तेरभिधानंद्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्या।
हुस्तच्चिंत्यं। सत्तायांगुणेनद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति॥ अन्यथाविशेषणाभावनिर्णयदशायामपिविशिष्टसत्तावत्वप्रतीत्यापत्तेः विशिष्टसत्ता
बुद्धौविशेषणाभाववत्ताज्ञानस्यप्रतिबंधकतायाःस्वातंत्र्येणकल्पनापातादित्युच्यतेतदाप्याह। अनतिरिक्तत्वेत्वितिप्राहुः। विशेषणेति। विशेषणंतुगुणकर्मा
न्यत्वंविशेष्यंसत्तातयोःसामानाधिकरण्यात्मकसंबंधस्यैवेत्यर्थः साक्षात्संबन्धेनतस्यव्यभिचारित्वादाह। परंपरयेति। अवच्छेदकतास्यस्वरूपसंबंधेनेत्य
र्थः। सत्वगुणकर्मान्यत्वयोर्द्रव्यएवसामानाधिकरण्यमितिप्रतीत्यावच्छेदकतासम्बन्धेनतदुभयसामानाधिकरण्यस्यद्रव्यएवसत्वान्नव्यभिचारइतिभावः
। नन्वेवंज्ञेयत्वाधिकरणपटाद्यवच्छेदेनवाच्यत्ववद्वृत्तित्वाभावस्यपटीयरूपादावेवसत्वात्तदधिकरणाभिन्नत्वमस्त्येवज्ञेयत्वादिहेतोरित्यग्रेकेवलान्व

सिं॰ ७ यिन्यव्याप्तिप्रदर्शनमसंगतमतआह। केवलान्वयिनीति। द्वितीयेति। तत्रसाध्यवद्भिन्नस्याप्रसिद्धत्वादितिभावः। यद्यपीदंवाच्यंप्रमेयादित्यादौतादात्म्येनकेवला
न्वयिनिहेतौप्रथमलक्षणव्याप्तिःसंभवतिप्रमेयावच्छेदेनवाच्यत्ववतादात्म्यकत्वविरहेणाऽप्रसिद्धेः। नचघटाद्यवच्छेदेनवाच्यत्ववतादात्म्यविरहोघटत्वादेसुल

तथासति। घटत्वं घटे न वाच्यमिति प्रतीत्यापत्तेः तथापि स्वाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावोऽत्र लक्षणघटकं तदभिप्रायेण द्वितीयलक्षणाभिधानं स्वपदस्य तत्तत्साधनव्यक्तिपरतया तादात्म्येन पदात्मकहेत्वधिकरणीभूतपदव्यक्तिनिरूपिततादात्म्येन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्वाभावस्य पदावच्छेदेन पदत्वादावेव प्रसिद्धेः। वस्तुतस्तु केवलान्वयित्वं वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमात्रं नत्ववच्छेदकगर्भं। तथा च तादात्म्येन किंचिदपि प्रमेयं न केवलान्वयीति द्वितीयलक्षणे एव तादृशकेवलान्वयिन्यव्याप्तिसंभवात् यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयं। नव्यास्तु केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरिति केवलान्वयिसामान्ये व्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्यर्थः प्रथमलक्षणे यत्किंचित्केवलान्वयिनि तादात्म्येन प्रमेयादिहेतावव्याप्तावपि नक्षतिरित्याहुः सत्तावान्गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिः सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावं गुणादावगाहते इत्यत्र समानाकारकप्रतीतिं दृष्टान्तयति। द्रव्यत्वे गुणवृत्तिनतूक्तप्रतीतेर्गुणावच्छेदेन द्रव्यत्वेप्र

प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य परं परासं

बन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वा॥ पृथिवीत्वसामानाधिकरण्याभावो विषयः गुणस्य द्रव्यत्वानधिकरणतया तन्निष्ठपृथिवीवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वासंभवात् किंतु द्रव्यत्वनिष्ठं यत्पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यं तदवच्छेदकत्वाभाव एव गुणे विषय इति तद्वदीयमपि इति भावः। अवच्छेदकत्वाभावमिति। प्रात्यक्षिकप्रत्ययाभिप्रायेणेदं सत्तावान्गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिशब्दस्थलेऽवच्छेदकत्वोपस्थापकपदान्तरविरहात्तदभावस्य गुणादौ बोधयितुमशक्यत्वात्। किंतु सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं न गुणावच्छेद्यमित्याकार एव तत्र बोधः गुणादावित्यत्र सप्तम्यर्थस्य नञर्थेऽन्वयादिति ध्येयं ननु एवं तादृशप्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वमनुभवसिद्धं विरुध्येत सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या तादृशावच्छेदकत्वाभावविषयकप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिश्च स्यादत आह॥ परं परासंबंधेनेति॥ निरूपकताख्यस्वरूपसंबंधेनेत्यर्थः। नत्ववच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः तथासति सत्तावान्द्रव्ये न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिप्रसङ्गात् सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया कुत्राप्यवच्छेदकत्वसंबंधेन तस्यासत्त्वात्। नत्विति। तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति

सि॰ जा॰ ननूक्तदृष्टांतस्थले बाधकसत्वादवच्छेदकत्वाभावोस्तु प्रतीतेर्विषयः प्रकृते गुणसामान्यसामानाधिकरण्याभावविषयकत्वेन किंचिद्बाधकमस्तीत्य
८ तो बाधकमाह॥ सत्तानेति॥ तथा च सत्तायां द्रव्यवृत्तित्वाभावसत्वे द्रव्यवृत्तित्वाभाववद्भिन्नत्वधीस्तत्र न स्यादिति भावः ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावोऽ
व्याप्यवृत्तिरेवेति न दृष्टांतोऽव्याप्यवृत्तिर्वाच्यः तथा च द्रव्यगुणात्मकविभिन्नावच्छेदेन तयोः सत्तायां समवेशात्कुतो विरोध इत्यत आह॥ द्र
व्यवृत्तित्वाभावइति नन्वेवं मूलेन कपिसंयोगीति प्रतीत्या वृक्षादौ कपिसंयोगाभावोपि न सिध्येत् तत्रापि वृक्षनिष्ठसंयोगावच्छेदकत्वाभाव

अभावं गुणोऽवगाहते। ननु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वा
भावो न। सत्तावृत्तिरित्यादि सर्वजनप्रसिद्धप्रतीतिबाधितत्वात्। बाधकाभावात्तु संयोगतदभावयोर
वच्छेदकभेदेनैकत्र प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः। अतींद्रियसाध्यकेऽतीन्द्रियेव्यभिचारिण्यतिप्रसंगा

स्य मूलेऽवगाहनसंभवादत आह॥ बाधकभावादिति॥ कपिसंयोगाभावो न वृक्षवृत्तिरित्यादिप्रत्ययस्यासंभवादिति भावः॥ ननु द्रव्यवृत्तित्वा राम ८
भावो न सत्तावृत्तिरिति प्रतीतिरेवासिद्धा द्रव्यवृत्तित्वाभावो गुणावच्छेदेन सत्तावृत्तिरिति प्रत्ययात्॥ एकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादतो दोषांतरमा
ह॥ अतीन्द्रियेति॥ मनस्त्ववदणुत्वादित्यादावित्यर्थः। तत्र अतीन्द्रियसाध्यके असद्धेतौ॥

ननु प्रत्यक्षासंभवेनाप्युत्वंमनस्त्वसामानाधिकरण्याभाववन्मनस्त्वाभाववद्वृत्तित्वात् पृथिवीत्ववदित्यनुमानेनैव तत्सामानाधिकरण्याभा
वः सेत्स्यतीत्यत आह॥ न चेति॥ तद्वद्वृत्तीति साध्यवद्वृत्तिभिन्नत्वस्येत्यर्थः॥ तथा चोक्तानुमाने मनस्त्ववत् वृत्तिभिन्नत्[illegible]पाधिः तस्य च साध्यव्या
पकत्वं घटत्वादौ साधनाव्यापकत्वं द्रव्यत्वादौ प्रसिद्धमेव साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्यवद्वृत्तितत्प्रकारकत्वावच्छिन्नभेदकूट[illegible]धिर्बोध्यः ननूक्तोपाध्य
प्रतिसंधानदशायामुक्तानुमानादेव साध्यवद्वृत्तित्वाभावसिद्धिस्तत्र भविष्यति अन्यथाप्यापत्तेरस्यापि तथात्वप्रसङ्गादित्यत आह॥ किंचिदमि

तत्सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षत्वासंभवेनासिद्धेः। न च तदभाववद्वृत्तित्वेन तत्तदनुमेयं॥ तद्वद्वृत्तिभिन्नत्व
स्योपाधित्वात्॥ ६ ॥

त्यादि॥ तथा च कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिः। कालिकसम्बन्धेन हेतुमति [illegible]काले तेन सम्बन्धेन कालवृ
त्तित्वाभावस्याप्रसिद्धत्वात् न च कालावच्छेदेन गगनादावेव साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य प्रसिद्धिः कालस्य गगना[illegible]नधिकरणत्वेन तन्निष्ठवृत्ति
त्वाभावे कालावच्छेद्यत्वासंभवात् कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वस्वीकाराच्च यद्यपि गोत्वाद्यधिकरणतत्तत्क्षणावच्छेदेन कालवृत्तित्वा

सिं.जा. ९ भावस्य तत्तत्क्षणासमानकालीने तत्तत्क्षणगोचरज्ञाने प्रसिद्धिः तत्तत्क्षणस्यापि विषयतयास्वविषयकज्ञानाधिकरणतया तन्निष्ठतादृशावृ
त्तित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वसंभवात्। तथापि महाकाल एव कालिकसम्बन्धेनाधिकरणं उपाधीनां तु तत्तद्वृत्तितायामवच्छेदकत्वमात्रमि
ति प्राचीनसिद्धान्तमनुरुध्येन महाकालनिरूपित विशेषणतयावाहेतावव्याप्तिर्दुष्टमादृगिदानीमित्याकारकप्रतीतिनियामकविशेषणतायायो वि
शेषत्वेन हेतुतायामिति व्याख्यायां तादृशविशेषणतायाः प्राप्तेः सामान्यत एव विभिन्नकालीनयोर्नाधाराधेयभाववृत्तिमते नानुपपत्तिगन्धोऽपि

किंत्ववृदृगिदानीमिति प्रतीतिनियामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तिः।
तेन संबंधेनाधिकरणे काले तेन संबंधेन साध्यवृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः॥ ६ ॥

स्वसमानकालीनस्य विषयतयाप्यनधिकरणत्वेन तदवच्छेदेन ज्ञाने साध्यवृत्तित्वाभावप्रसिध्यसंभवादिति ध्येयं॥ अत्र हेतुतावच्छेदकसं
बन्धेन स्वाधिकरणे स्वनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवृत्तित्वाभावस्य विवक्षायां न कोऽपि दोषः साधनगोत्वाधिकरणमहाकालावच्छे राम
देन गोत्वनिरूपितकालिकसंबंधेन साध्यवृत्तित्वाभावस्य घटादावेव प्रसिद्धत्वात् साध्यसामानाधिकरण्यत्वपदं धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदकहेतुवृत्ति ९
कोऽस्यन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वं वा विवक्षितमाह स्वं च वाऽयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयपक्षकानां भेदेऽपि नाव्याप्तिर्भेदवृत्त्यसमनुचरणाः॥ ८॥

केचित्तु तन्निष्ठं यत्साध्यवद्वृत्तित्वं हेत्वधिकरणावच्छेदेन तदभावाधिकरणभिन्नत्वमित्यर्थः। तादृशाभावाधिकरणत्वं सद्धेतुस्थले स्वभिन्नव्यक्तावेव प्रसिद्धमतो नाव्याप्तिरित्याहुः साध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वसामान्यं यन्निष्ठत्वयदधिकरणावच्छेद्यत्वोभयाभाववत्तत्त्वं व्याप्तिः पर्वतीयधूम निष्ठं यत्पर्वतावच्छेद्यं वह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वं न तद्धूमनिष्ठं यच्च धूमनिष्ठं न तद्धूमाधिकरणावच्छेद्यमधिकरणभेदेन तस्य नानात्वात्। अन्यथा पर्वतेन तद्दीयहृदेन च वह्निमत्संयुक्तत्वमिति वाच्यत्वे तेन धूमेन वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यापत्तेः अतो वह्निमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वास्वीकारे तु तादृशाभावाधिकरणत्वसामान्ये यदधिकरणावच्छेद्यत्वसामान्याभाववत्तत्त्वमित्येव वाच्यमित्यादिकं पुनरस्फुटत्वादुपेक्षितं वाच्यत्वादि साध्यके तादात्म्येन हेतावव्याप्तेश्च वाच्यत्ववत्तादात्म्याभावाप्रसिद्धेः एतेन सत्तायां कर्मणि न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतौ कर्मणद्वकसत्वयोः समवायस्याप्यवच्छेदकत्वं भासते अन्यथा इदानीं सत्तायां न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतिपत्तेः एतत्कालस्य कर्मानतिरेकात् एवं च यद्धेतुव्यक्त्यधिकरणीयहेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वं नास्ति तत्त्वमित्यर्थः कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ कालवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वादिनिष्ठ आत्मसमवेतत्वादौ प्रसिद्धस्य गोत्वाधिकरणीयकालिकसम्बन्धे विरहान्नाव्याप्तिरित्यपि निरस्तमिति संक्षेपः॥ इति सिंहव्याघ्रलक्षणद्वयपूरणं॥ समाप्तोयं ॥ शुभमस्तु ॥ श्री संवत् १९४३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्लोक वाराणसीप्रसादस्य नियोगेन प्रयत्नतः॥ काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितोयं शिलाक्षरैः १ श्रीकाशीजी मे महल्ले हौजकटोरा श्रीयुत बाबू वाराणसीप्रसाद जी के मकान मे काशीसंस्कृतमुद्रायंत्र मे छपी जिनको लेना होय उनको उक्त स्थान मे श्री बाबू वाराणसीप्रसाद जी के पास या कचौरीगली में भाई प्रतापसिंह जी के दुकान पर मिलेगी॥ हस्ताक्षरेण गणपत उर्फ बालासिंघ चोहान॥

॥इति सिंहव्याघ्रसहिता जागदीशी पंचलक्षणी समाप्ता॥